

կապոյտ երկինք մը պայծառ,
կարծես չի հուսընդուս վառ,
վերեն անկուած վարագոյր
Որ զըրախտին առնէ թոյր:

Սիրուն ծիւղերն հազարթեւ,
Հոն պահուըտութիւն կը խաղան,
Կ'արփաթենեն, կը սուրան,
Լիճ կը թափին, կը լողան:

Մայրիկն մէջ խընկաքոյր
կը ճըռուողեն երգ մը նոր,
Առանց բառի սիրոյ վէպ,
Որպէս կեանքի հըրապոյր:

Միանըկար, միաթոյր,
Ցասմիկ շուշան երկու քոյր,
Նարօտ կապած ոսկեղէն
Անոյշ, անոյշ կը բուրեն:

Վարդերս են վարդ Շիրազի
Արեւելեան գեղուհի.
Սընած արփոյն հաճոյքով,
Պատուած գարնան ջրղարշով:

Իբրեւ վարդի նուրբ թերթեր
Հազար գոյնով թիթեռներ
Հոն ծաղկանց հետ կը խաղան
Ու խոնջ կ'իյնան բազկիս վրան:

Բամբռնի պէս հըրաչեայ
Արեն աշտեղ ման կու գայ
Բոյրով հարբած, անոյշ քուն
Մեղկ կը փարի կոպերուն:

Գեղեցկօրէն կը հանգչի
Որպէս նիրհող դիցուհի.
Եւ ծաղկի մէջ ու սիրոյ
Այնտեղ կ'իյնէ երեկոյ:

Յայնժամ ծաղկանցս անկողին
կը պատրաստեմ գիրկն հողին,
Ոմանց արծաթ նուրբ ծածկոց,
Մանուշակիս օրորոց:

Օրոր կ'երգեմ հայերէն
Որ անուշակ քուն մտնեն.
Կուրծքիս սեղմած մօր նըման,
Մենք կը նիրհենք անբաժան:

Նոյն երազներ կը տեսնենք,
Մենք զըրկապիտղ որ ննջենք,

Ետերն են մեզ հովահար,
Լուսնակ երկինքն ալ տաճար:

Երբ գայ կարմիր առաւօտ,
Ան կը դառնայ լոյս նարօտ.
Ետոց հեղերն ոսկի լար,
Թըռչուններն ալ երգահար:

Տերեւներէն թոյլ, վըճիտ
Շաղը կ'իյնէ մարգարիտ.
Փաղցր երազէ արթնցած
Ազօթք կ'ընենք առ Աստուած:

Պարտէզն իմ վառ զըրախտ է.
Պարտէզն իմ լոյս երազ է.
Ես մէջն ուրախ թըռչուն եմ,
Շունչս զեփիւս սիրածեմ:

Հ. Վ. ՅՈՎԱՆՆԵՍՅԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԽՕՍՍԱԿԱՆ

ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՔԱՐՈՁՈՒԹԻՒՆԸ

ՀԱՅՈՅ ՄԷՋ

Բազմավեպի մէջ անցեալ տարուան շրջանին հրատարակուեցան շարք մը բանասիրական յօդուածներու, որոնց վերջինները շարունակուեցան տարւոյս Յունուար և Փետրուար պարակներուն մէջ և հիմա առանձին հատորի մէջ ամփոփուած, լոյս տեսան ինչ ինչ փոքրիկ փոփոխութիւններով իբրեւ ուղղելիք և յաւելուածք, հետաքրքրական անուանակոչութեամբ՝ կարեւոր խնդիրներ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան:

Հիշենակը, Մեծարգոյ Հ. Վարդան Վ. Հացուրի, նիւթ առած է իրեն երկասիրութեան ազգային եկեղեցական հնագոյն պատմութեան վերաբերեալ երեք կարեւորագոյն խնդիրներ և ըստ այնմ կը բաժնէ իւր գործը երեք գլուխներու. այս է Ա. — Հայ Եկեղեցի կար Լոսաւարչեմ յամալ. — Բ. —

1. Հ. Վարդան Վ. Հացուրի. կարեւոր խնդիրներ Հայ Եկեղեցւոյ պատմութեան. Տպ. 1927 թ. 600. Գրէ 15 փրնք.

Պատրիարքարան, Արքեպիսկոպոսարան և Մետրոպոլիտարան ի Հայաստանում, որ է Երևան, Ե՛րբ քրիստոնեությունը ծագումն ու ծառայումն ունեցած է Հայաստանի մէջ, — ի՞նչ էր հայկական եկեղեցւոյ մէջ նուիրապետական կազմութիւնը եւ ուստի՝ իւր իւրաւասութեան սահմանը. եւ հուսկ՝ Ե՛րբ եւ ի՞նչ պարագաներու ներքեւ հայկական եկեղեցին հերժուած մը ձեացուց ընդհանրական եկեղեցւոյ մէջ:

Ինչպէս կը տեսնուի, երեք առաջարկուած նիւթերն ալ շատ լուրջ հետազոտութեան արժանի խնդիրներ են, որոնք երկարօրէն ուսումնասիրուած են 574 էջերու մէջ, որոնցմէ կը կանխէ Յաւարտարան մը իրէջերով: Հեղինակը կը ցուցադրէ ընդարձակ մատենագրական տեղեկութիւն որուն ապացոյց կը վկայեն երեք թուղթ (563—68) Սիւրբաբիւրնի ի վկայութիւն կոչուած հեղինակներու եւ հրատարակութեանց անուններու, որոնց մէջ թէպէտ շատերը կընային զեղչուիլ իւրեւ անշնան կամ անօգուտ՝ առանց վնաս բերելու ապացուցանելիք ձեռնարկին, եւ ի փոխարէն փափաքելի էր եւ պէտք էր որ գտնուէին գէթ մի քանի ուրիշներ՝ աւելի կարեւոր եւ յօգուտ ուսումնասիրութեան:

Ներկայ գրութեամբ, որ լուկ ակնարկ մ'է եւ ոչ թէ յատուկ բանասիրական ուսումնասիրութիւն, նպատակ չունինք ընդհանուր գրախօսական քննադատութիւն կամ վերլուծում մ'ընելու ամբողջ գործին, այլ կ'առնունք միայն նիւթ մեր համառոտ հետազոտութեանց անոր առաջին գլուխը կամ Հայաստանի մէջ նախ քան զՍ. Գրիգոր Լուսաւորիչ քրիստոնեութեան գոյութեան կամ անգոյութեան խնդիրը, որուն նկատմամբ մեր տեսութիւնները հակառակնայ կը կազմեն Մեծարգոյ Հեղինակին եզրակա-

ցութեանց: Կը փութանք առանց վերապահութեան յայտնելու որ միւս երկու գլուխներուն կամ խնդիրներուն նկատմամբ ալ շատ կէտերու մէջ զգուարին է մեզ համաձայնիլ: Մեծարգոյ Հայրը կը յանգի հետեւեալ եզրակացութեանց.

1. — Յանձին Լուսաւորչի ճանաչել եւ փառաւորել մեր առաջին առաքեալը եւ առաջին հայրապետը. հետեւաբար իրմէ առաջ քրիստոնեութիւն գոյութիւն ունեցած չէ երբեք Հայաստանի մէջ՝:

2. — Հակառակ աւանդութիւնը եւ նախնեաց մատենագրական վկայութիւնը միջնադարեան կեանք յերիւրեմբեր են:

3. — Կեղծուպատիր առասպելներ կամ ծերացած մտքերու երեւակայութիւններ են նոյնպէս թարգմական կամ ուրիշ որեւէ առաքելական գործունեութիւնք ի Հայաստան:

4. — Օտար հեղինակաց վկայութիւնք եւ մարտիրոսաց նահատակութիւնք կը վերաբերին միայն փոքր Հայաստանի եւ Հրեւոմէական մարզ մ'էր, եթէ նոյնիսկ անմարսելի անժամութիւններ չեն, ինչպէս օրինակի համար Սրբոց Ոսկեանց եւ Սուքիա սեանց նահատակութիւնը՝ Քրիստոսէ երկու դար առաջ պատահած դէպքերու հեթանոսական յիշատակներով հիւստուած, եւ հուսկ

5. — Այն ամէն հեղինակներ ու բանասէրներ՝ հին թէ նոր, ազգային թէ օտարազգի, որ հակառակ համոզում կամ կարծիք ունեցած են, ամէնքն ալ անխտիր կամ սխալած են եւ կամ գուրկ գտնուած են քննադատական հոգիէ:

Թէ ի՞նչ աստիճանի ապացուցուած են այս եզրակացութիւնք եւ թէ որքան գիտական կարեւորութիւն ունենալու արժանի համարուելու են, պիտի քննենք ներկայիս հետազոտել:

Հեղինակը գիտէ եւ կը խոստովանի որ զմուտարին ձեռնարկ մը ստանձնած է. կը

1. Համարելէ ենք արդեօք իւրեւ մեղմել յետկոչում մը ի՞նչ 164—165 դրուած բացատրութիւնս. «Եթէ Լուսաւորչին յառաջ որեւէ աւետարանութիւն մ'ալ եղած է երբեք, շատ ավար ու ցանցան լինելու էր այն, առանց հօտի եւ հովուաց, որով չէ կարողացեր տակալ ու տնել մինչեւ Գրիգորի օրերը... Որեւիցէ ծածուկ ցարդութիւն

ու մասնական դարձողներ եթէ եղան բնաւ, անշուշտ զԵնացին Եփրատին յայնկոյս որոնել իրենց խղճին ու կհնաց անդորրութիւնը իրենց հոտ թողւով հեթանոսութեան մոայլէ՝ քրդապատան ձեր Մասիքը»:

Ինչի՞նք թէ աստի սկսել ուսումնասիրութիւնը. անտարբէր իւր իւրօրով տարբեր հետեւանքներու պիտի յանգնէ:

զգայ, կամ զէթ կ'ուզէ զգացնել մեզ, որ ինքը միայնակ է այս նոր ուղին ընթացնելու մէջ. սակայն եթէ համոզմամբ ըլլար իւր մէջ այս զգացումը, թերևս աւելի խռահական շրջահայեցութիւն է զգուշաւորութիւն թելադրէր այն, փոխանակ համարձակ դիմելու ծայրայեղութեան՝ հրապտուած ու ձգուած օտարներէ եկած լուսով մը որուն կը վստահի չափազանց. և յետ անգամ մը եւ լարժուան զառիվայրին վրայ գայթիկու, հետեւանքները անխուսափելիօրէն կը յաջորդեն դժբաղդարար:

Ինչ որ յառաջագոյն օտարագրի հեղինակներ, և նաև ազգային ուսումնասէրք ուսման, ապացուցուած կը համարէին Հայաստանի մէջ նախագրիգորեան քրիստոնէութեան նկատմամբ, այսպէս ամբողջաբար էր արդէն ողբացեալ Գեր. Petit Աստուածարանական Բատարանի մէջ (յէջ 1892):

Les débuts du christianisme en Arménie sont également très obscurs. A s'en rapporter aux historiens nationaux, plusieurs apôtres y seraient venus prêcher l'évangile; quelques uns même y auraient trouvé la mort, comme les saints Barthélemy et Thaddée. Mais en s'exprimant de la sorte, ces auteurs *arménisent* à l'excès et font rentrer dans l'histoire de leur nation des données qui n'ont primitivement rien de commun avec les annales d'Arménie. Եւ կը շարունակէ ըսելով որ «հաւ-
« զոյն մասննագիրներ կորին, եղիշէ, Եզ-
« նիկ, Ագաթանգեղոս, Ղազար Փարպեցի;
« Սեբէոս (ի վերջին երբեմնէն եօթներորդ
« դարու) չեն յիշատակեր թաղէոս անունը
« և չեն ակնարկեր ընտել իւր պատմութեան:
« Մէջին թողլով Մովսէս Խորենացին, կը
« զբաղի անով միայն Ձենոր Գլակ, հե-
« տագայ քան զՄովսէս, և Փաւստոս Բիւ-
« զանդ, որուն բնագիրը ներկայ վիճակին

« մէջ թերևս Մովսէսի գրեցն յառաջագոյն
« չէ: Արժանի է դիտելու որ թաղէոս յի-
« շուած է Փաւստոսի գիրքին մէջ չորս
« անգամ և ամէն անգամ ալ իւր անունը
« զուգորդուած է Սրբոյն Գրիգորի անունն:
« Այս առաքելոյն աւանդութիւնը՝ իբրեւ
« Հայաստանի աւետարանիչ՝ շատ յետսա-
« մուտ է ուրեմն և անտարակոյտ փոխ առ-
« նուած յոյն վկայաբանութիւններէ. զէթ
« զայս կը թուի ցուցնել իւր անուան յու-
« նական ձեւը թաղէոս, փոխանակ Աղդէ
« ձեւին, որ ասորական անունն է Աբգարը
« բժշկելու համար Եդեսիա ուղարկուած
« աշակերտին: Ինչ ալ ըլլայ սոյն աւան-
« դութեան ծագումը, Մովսէս Խորենացին
« տիրացած է անոր և կերպարանափոխած
« զայն մինչև բոլորովին հայացնելու աս-
« տիճանն:

Դիտմամբ յերկարեցինք այս կոչումը որովհետև Միծարգոյ Հօր գործը հիմնուած է ամբողջ այս պարբերութեան և անոր յաջորդող տողերուն վրայ, զորս կ'ընդլայնէ և կ'ուզէ հաստատել քննական ապացոյցներով, զանոնք ալ յաճախ քաղելով ստորի: Հիմնական տարբերութիւն մը միայն երկու գրութեանց մէջ այս է՝ որ մեր Հեղինակը չ'ուզեր ճանչնալ որեւէ նախագրիգորեան քրիստոնէութիւն Հայաստանի մէջ, մինչ Գեր. Petit կ'ընդունի զայն բոլոր բանասիրաց հետ. Si légendaires qu'elles soient, ces traditions ont pourtant quelque signification historique; elles prouvent que la foi chrétienne avait passé d'assez bonne heure de Syrie en Arménie, et qu'elle avait jeté, surtout dans les provinces méridionales de la Sophène et de Vaspourakan, des profondes racines.

Կը տեսնուի որ Միծ. Հեղինակը իւր համոզումը կերտած է հետեւեալ բոլորովին սխալ սկզբունքին հիման վրայ, թէ այն ամէն ազգային աւանդութիւն, որ չի հաստատուիր ժամանակակից գրաւոր վկայութեամբ, զուրկ է ճշմարտութեան զօրութենէ և հետևաբար կարելի է արհամարհել զայն և մերժել: Գէթ այս է մեր հասկացողու-

1. A. Vacant & E. Mangenot: Dictionnaire de Théologie Catholique Ի բուն Արմենի էջ 1888-1968.

Թեամբ իւր բանասիրական քննադատու-
թեան համար առաջադրած տասնաբանեայ
օրինաց ներշնչող հոգին: Կը ցափնը որ
այդ կանոններն իսկ գործնականին մէջ
Հեղինակն անգամ անտեսած է և չէ յար-
գած: Լաւագոյն պիտի ըլլար հաստատուն
կենալ բանասիրութեան սովորական ան-
յեղի օրինաց վրայ որ կը կայանայ զլիա-
ւորապէս պատմական ստուգութեանց խոր
հետազոտութեան ու ծանօթութեան մէջ, և այս
պատմական տունեալներն ունենալ հիմն ու
կոռուան և փորձաքար մը ամէն համեմա-
տութեանց. և դարձեալ լուսաւոր դատու-
թեանմբ ճշդիւ գնահատել իւրաքանչիւր
հեղինակաց և վաւերագիրներու ստոյգ ար-
ժանիքն և ըստ այնմ գործածել զանոնք.
և հուսկ ինչ որ հիմն է ամենայնի և ինքն
ալ իբրեւ առաջին կանոն սահմանած է
(Թէպէտ ի գործնականին բոլորովին հեռա-
նալով անտի), զերծ ըլլալ ամէն կանխա-
կալոյ համոզումներէ: Դժբախտաբար այս
վերջին կէտը և պատմական ընդարձակ տե-
ղեկութիւն մը՝ փափաքելի կը մնան ներկայ
հաստրին մէջ, ուր զրեթէ կանխորոշ սե-
ւեռուք մը կայ բոլոր ճգամբ մերժելու Ե
priori ամէն ինչ որ կրնայ քրիստոնէութեան
հետք մը ճառագայթել նախագրի-
գործեան շրջանին մէջ, և ընդհակառակն
նախանձայտութեամբ մը հետազոտելու,
բրբրելու, պրպտելու ինչ որ կրնայ նոյն
իսկ ամենահեռաւոր արգելք մը յարուցա-
նել անոր գոյութեան: Իրեն համար չկայ
որեւ հաստատուն հեղինակութիւն մը իբրեւ
յինարան ծառայող և դատողութիւնը յան-
հուն կը տարուբերին՝ հեղինակներն, ան-
ձինքն ու իրերը գնահատելու մէջ. ոչ թէ
խոր ակօսներու մէջ հիմնուած անտեղիտալի
շէնք մ'ունենը առջևնիս, այլ վաչկատուն
պանդուխտի վրան մը՝ ըստ կամ և ըստ
պարագային վայել վայր փորագրելի: Ինչ
որ կարող է խախտել իւր խախտակալոյ
համոզումը միշտ սխալ է, խանգարուած
է, անժամութիւն է (anachronisme) որ-
քան ալ յինքեան ըստ ամենայնի բանա-
ւոր ըլլայ: Ընդհակառակն միշտ ընդունելի
և զօրաւոր փաստ մ'է ամէն ինչ որ անոր

հաստատութեան ծառայել կը թուի, նոյն
իսկ եթէ դարեւրով անջրպետուած ըլլայ,
անստոյգ աղբիւրէ բխի և ուղիղ պատճառա-
բանութեան առջև դատապարտելի ըլլայ:
Միևնոյն հեղինակներն ընդունելի են
կամ մերժելի՝ ըստ պարագային. անտա-
րակոյս ոչ ամէն հեղինակի ամէն մէկ հաս-
տատութիւնը նոյն զօրութիւնը կամ արժէքն
ունի, սակայն երբ մի միայն հաճելիները
ստոյգ՝ և անհաճոյք միշտ խանգարուած
կամ սխալ և կը նկատուին, չափազանց կա-
մայաւան դատողութիւն գուշակել կու տան:
Առաքելական վարդապետութեան ասո-
րի խմբագրութիւնը (յէջ 25) հայ առաւ-
դոսեան ազդեցութեան ներքեւ կը հաւաստե-
որ մեր քարոզիչն է եղբւր Աղդայի աշա-
կերտն Ագգայ. իսկ յէջ 164 միևնոյն Ա-
ռաքելական վարդապետութիւնը կ'ըլլայ
ասորի անագուն խմբագրութիւն մը և կը հը-
նարէ յիշեալ քարոզութիւնը Հայոց ձեռքէն
ստնելու համար Աղդայ-Թաղէսը:

Եէջ 96 «Եղեւիա իւր առաքեալը (գթա-
դէոս) սիրայօժար ընդունուած ու խաղաղու-
թեամբ վախճանած կը պատմէ իւր մէջ» մինչ
ցայսվայր շանացուած էր մերժել թաղեա-
կան քարոզութիւնը յեղեւիա և յէջ 24, 42
այդ՝ եղեսացւոց կեղտկարծ առաքեալն էր:
Հին մեր ազգային աւանդութիւնը և մա-
տենազրաց վկայութիւնը գուրկ են որեւէ կա-
րեորութենէ (էջ 56): Ընդհակառակն պատ-
գամի զօրութիւն ունին յունաց թէոդորոս
վերծանող Չ դարու և Նիկեիփոր կալիստոս
Ը դարուն (էջ 60). և վերջնոյս ալ պատ-
մած տեսիլն (Նիսստոս կայսեր որ «զԲար-
թոդումէոս առաքեալ ետես ի քուն» զրեթէ
հաւատաց ճշմարտութիւն կ'ըլլայ, մինչ հայ
վկայագրութեանց աւանդած տեսիլներն ամ-
բողջ իբրեւ առասպելներ կը ծաղրաբանուին
(էջ 40):

Վկայութեան կը կոչուի Նիկեիփոր մը ԺԳ
= յորեքստաններոյ դարու (էջ 13), ո-
րովհետև Յուդա-Թաղէի առաքելութեան
ասպարէզ կը նշանակէ Հրէաստանէ և շրջ-
ջականերէն զատ, զԱրարիա, Ասորիք, Մի-
ջագետք ու Պարսկաստան և ոչ միայն չի
յիշեր զՀայաստան, այլ Եղեւիոյ անունը

անգամ չի տար, առանց անդրադառնալու որ այդ յիշուած աշխարհները եղբսիսն ալ կը սահմանափակեն, և Հրեաստան և շրջականները բացատրութիւնը ոչ թէ բուն Պաղեստինեան Հրեաստանի նկատմամբ է, այլ այն գաւառին որ գաղթավայր մ'եղած էր Նաբուքոդոնոսորայ գերութեան վարած հրէից և էր կից Հայաստանի սահմանաց և երբեմն նոյն իսկ անոր հետ նոյնացած, ճարտար մարզիկի մ'արագութեամբ և աներկիւղութեամբ դարձ ի դարձ՝ աշխարհէ աշխարհ ուստաստումներ կ'ըլլուին վկայութիւններ հաւաքելու համար և Եւսեբիոսի մը հակազդէի կը հանուի Պար Սալպի՝ ԺԲ դարու, և մերժելով առաջնոյն վկայութիւնը թէ Թովմաս առաքեալը «զԹաղէոս առաքեաց յեղբսիս», կ'ընդունուի վերջնոյս գրածը թէ Թաղէոս նահատակուած է Արգաոսի, Ալկիոյի կամ Լիբանեոս մէջ և ասոր ու Նիկիսիորի՝ աշխարհաց անուններու շրջփոթութիւնը երբեք տարակոյտ մ'անգամ չ'արթնցներ իւր մտքին մէջ. անով ընդհակառակն կը հաստատէ որ «սա (Թաղէոս) գործ չէ ունեցեր եղբսիսոյ հետ» (էջ 13), մինչ ուրիշ սոյնպիսի աղթներու մէջ բոլորովին տարբեր խստութեամբ ու լեզուով կը վարուի:

Անոնց համար որ կը փափաքին լաւագոյն տեղեկանալ՝ ըսենք որ այս Պար Սալպի ԺԲ դարու ասորի մատենագիր մ'է՝ որ 1154ին Մարաշու եպիսկոպոսն էր, ուրկէ տարի մը վերջ 1155-ին աթոռովը փոխադրուած կը գտնենք զինքն ի Մամբոգ (Mabbog) այսինքն է Յերապոլիս Եփրատայ վրայ. զոր և յետոյ վերստին թողլով, 1166ին կը գտնենք զինքը նորէն փոխադրուած ի Տիգրանակերտ (Ամիս), և հոն ալ կը վախճանի 1171ին: Միթէ այս միջոցին չունէինք մենք աւելի հրաշակաւոր, սրբազոյն և տեղեկագոյն Հայ-

րապետներ որոնք Առաքելոց շարականներով կը պայծառացնէին Եկեղեցւոյ տօնախմբութիւնները. և որոնք պէտք էին կոչուի աւելի իրաւար ի վկայութիւն:

Սակայն Միծարգոյ Հեղինակը բաղաւոր եղած չէ երբեք այս գործին մէջ իւր վկայութիւնները քաղելու նկատմամբ, ոչ ալ նրաւոց դժբաղձ զանոնք գնահատելու և մեկնարանելու մէջ. պատճառաբանութիւններն ալ կը հասունցնէ մինչև կէտ մը և յանկարծ փոխանակ սպասուած հետեւութիւն հանելու՝ կը դառնայ իւր սեւեռման. յիտ յիշելու (յէջ 65-66) Նիկիսիոր Կայիստոսի (Ը դար), Նիկեոսոս Դարբի (Թ. դար), Եկումեմիտի (Ժ դար), Ս. Թեոդորոս Ստուդարոյն (789-826), հռոմեական ժամագրոյն, Միքայել Աստուրոյն, Բարսեղրէոսի և Դիոնեսիոս Պար Սալպի վկայութիւնները, որոնք միաժայն ընդունելով զՀայաստան իւր ասպարէզ քաւրոգութեան Բարթողոմէոսի, պարզ որովհետեւ կը զանազանին միայն քաղաքին անուն կամ նահատակութեան մանրամասնութեանց մէջ, կը վճռէ (յէջ 68) որ «այդ բոլոր անմիաբանութիւնք կը հաստատեն թէ միջնադարեան զրոգները, հայք թէ օտարք, զոհերն էին մեր աւանդութեան, որ իրենց օրերն ալ տակաւին չէր ստացած որոշ ձև մը: Անգիտակից արձագանգներ նոյնչափ անգիտակից աւանդութեան մը»:

Եթէ կը հաւատայ միամտօրէն համոզմամբ Թովմայի Առաքելոյն նշխարաց և գերեզմանին եղբսիսոյ մէջ գտնուելուն՝ որովհետեւ «Եղբսիսոյ ժամանակագրութիւնը կը հաստատէ թէ 394ին հող կը փոխադրուին և իւր երկու տարի վերջ Եթերիա (կամ Սիւրիա)՝ ուխտաւորուհին կ'այցելէ անոր հանգստարանին, զոր և կը նկարագրէ» (էջ 91). իսկ ի՞նչ պատճառ ունի չհաւատալու՝ երբ միեւնոյն ուխտաւորուհին կը պատմէ Արգառեան թղթակցութեան մասին

1. Տես յէջ 13 ուր թէպէտ տարբեր անիքն նկատի առնուած են՝ Յուդա = Թաղէոս առաքեալը և Աղէշ = Թաղէոս եօթանասեց մին, սակայն կարեորութիւն չունի այդ զանազանութիւնը, ինչպէս Հնդկական իսկ կը յայտնէ յէջ 27.

2. Carl Schmidt & Dr. Isaac Vajnsberg: Gespräche

Jesu mit seinen Yüngern. ապ. Ի Leipzig 1919 ի 6-րդ տպագրութեան յէջ 726:

3. Յետ վերջին տարիներս կատարուած ուսումնասիրութեանց և ճշդումներու, այլ ևս Սիւրիա տեղիները զաղարծ է հռչակաւոր ուխտաղանցութեան հնդիւնակն համարուել:

և կ'ըսէ թէ տեսած է բնագիրը թաղէի բերած ֆրիստոսեան հրաշագործ նամակին զոր հանդիպողսը յատկապէս իրեն համար կը հանէ ի պահեստէն և կը կարդայ: Հեղինակն այս մանրամասնութիւնները կ'անգիտանայ թերեւ, թէ կը լռէ որովհետեւ աննպաստ են իւր թեզին:

Աւելի զարմանալի զուգադիպութիւն մը, մինչդեռ ինքը այս միևնոյն 91 էջին մէջ, Ս. Թովմասի գերեզմանը անտարակուսելի սեպհականութիւն համարելով Եղեսիոյ քաղաքին կը հարցնէ. «արդ ե՞րբ և ո՞ր բարեսիրտ՝ եղեսացիք շնորհեցին արդեօք մեզ իրենց այդ հոգևոր գանձը», եկեղեցական հնագիտութեան և պատմութեան աշխարհահռչակ հետազօտող ուսումնասիրողն ու մատենագիրը, L. Duchesne, իւր Եկեղեցական ֊Պատմութեան մէջ խօսելով Եղեսիոյ և բուն իսկ Ս. Թովմասի գերեզմանին նկատմամբ, ճիշտ միևնոյն հարցումը կ'ուղղէ հակառակ կողման շրջելով սլաքը. «Quant à Saint Thomas, on conservait son corps dans une immense et splendide basilique. D'où venait-il? Il eût été peut-être indiscret de le demander; plus tard on admit qu'il avait été rapporté des Indes»¹.

Այսպէս ուրեմն գիտութեան լոյսն ալ յանակնկալս երբեմն տարբեր ցոլացումներով կը ճառագայթէ: Պատմական հետազօտութեանց մէջ յաջողելու համար պահանջուած էական պայմանն է, կը կրկնենք նորէն, որեւէ նախապաշարումէ ազատ ըլլալ իրաց պայծառ տեսութիւնը վայելելու համար, այլազգ կարելի է որ աւաղելի մը թութեամբ մտքերն զգածուին, ամենապարզ գրութիւններն իսկ բոլորովին հակառակն ու սխալ հասկնալու չափ, ինչպէս ի միջի այլոց յէջ 34-35 կ'ընծայուի մեզ գրեթէ անհասկատալի ապացոյց օրինակ մը. հոս Հեղինակը նիւթ ունի թաղէին Առաքելոյ և Սանդիսոյ Հին վկայաբանութիւնը որուն թարգմանութիւնը (կը հաւատէ ինքն իսկ)

«Եղաբու է անկասկած», կատարուած՝ ինչպէս յայտնի է՝ Սամուէլ թարգմանչէ, որուն ուշագրաւ յիշատակարանն ալ յառաջ կը բերէ այսպէս. «Թարգմանեցի զվկայութիւն Ս. Առաքելոյն թաղէոսի և զարքայ կուսին Սանդիսոյ, և ետոս ամենայն Հայաստան աշխարհի», Հոս կ'ընդհատէ և այս վերջին չորս բառերուն (զորս ինքը շեղագրած է անոնց նկատմամբ անգրադարձութիւնն աւելի բացայայտ ընելու համար) հետեւալ անակնունելի բացատրութիւնը կու տայ. «Ուրեմն բոլոր հայութիւնն անձանօթ կ'ապրէր դեռ աղոր, ինչպէս և ուրիշ որեւէ թաղէական պատմութեան մը, որով աղոր պէտքը կը զգայ թարգմանիչը»:

Կը շնորհենք ընթերցողաց մեր կողմանէ որեւէ բացատրութիւն թէ որքան տրամաբանօրէն հետևութեամբ կարելի է հասնիլ այս եզրակացութեան և կը շարունակենք յառաջ բերումը նկատմամբ վկայաբանութեան յիշատակարանին որ կը յարէ. «Որք ընթեանուք և կատարէք զյիշատակ երկացունց ընտրելոցն, արժանի համարեսցիք յիշիլ զանարժանս ի սուրբ աղօթս ձեր», զմայլելու համար դեռ աւելի անակնկալ տարօրինակ բացատրութեամբս. «Անոնց յիշատակը դեռ յի կատարուի հայ եկեղեցեաց մէջ. այլ Սամուէլ կը թաղայ՝ որ իւր թարգմանութիւնն ընթերցողը յորդորուի կատարելու զայն, և զինքն ալ յիշեն: Եւ ուր չկար պատմութիւն, և ոչ յիշատակ թաղէոսի, ուրեմն աւանդութիւնն ալ չըկար»։ Հոս շեղագրումները մերն են ցուցնելու համար յիշատակարանին բոլորովին խեղաթիւրած իմաստը, մինչ հոն յայտնի կ'ըստի դուք որ յիշատակը կը կատարէք ԱՐԴԷՆ և ոչ թէ կը յորդորէ՝ այսուհետեւ սկսէք կատարել:

Այսքան մտազբաղութեան հանդէպ բռնի կը յիշենք որ երբեմն Հոմերոս ալ ունի իւր քունը, սակայն այս գրութեան մէջ սովորական ըունէ քիչ մ'աւելի բան կը գուշակուի, մանաւանդ երբ յէջ 95 կը կարդանք որ (ճշմարիտ իրականութիւնը բոլորովին հակառակ շրջելով) Ստաթեոս = Eustatheus անունը Տաքե կոչումէն հանուած կը համա-

1. L. Duchesne: Histoire Ancienne de l'Eglise. Cinqüieme édition-Paris 1911 Tome II էջ 614.

բութ. «*Ըստ իս՝ Տաքե անունէն Հանուած ձե ու վէպ մ'է Ստաբեոս»* կ'ըսէ, մոռնալով արդեօք որ Եւմենէսէն ծագած է Միւնաս, Եւփիմէն կու տայ Ֆիմիս և Եւսեբիոսն է հարազատ ձուր Սեբէոսի, Դժբաղգարար հոս քնացողը մեր նախնիք չեն, որոնց համար կը կարգանք յէջ 95. «*Այսպէս միջին դարու հայ լեզուն ոսկր չորնի, և ամէն կողմ կը դառնայ անարգել: Կը քնանային՝ կ'արթննանային, և Հայոց առաքելական ցուցակին մէջ նոր անուն մը կը բուսնէր».* և ոչ ալ պատմաբանութիւն կատարող բանասէրը Ալեքեան մը (էջ 57) որուն «*ժամանակ չէին գիտեր զանազանել հին և ստոյգ պատմութենէն՝ միջնադարեան վիպախառն վկայարանութիւնները, որոց կը յնուր նա».* Թէպէտեւ անոր Սուրբերու վկայարանութեանց նկատմամբ կատարած հակայական ուսումնասիրութիւնները, դեռ այսօր՝ յետ դար մը լրացած ըլլալու, եւրոպական մասնագէտ բանասէրներու կողմանէ հիացման արժանի կը դատուին: *Analecta Bollandiana*ի՝ մէջ Յիսուսեան հմուտ և սրբախօս, վկայարանութեանց ուսումնասիրութեան քննաժամողովոյ անդամ, հայագէտն Հ. Peeters, խօսողով դեռ նոր հրատարակուած Հայկ. Յայտնութիւններու Թարգմանութեան մասին, զոր կատարեցին Գերիշիան Max Սաքսոնիոյ և Հ. Գ. Պայան, հրատարակչին նկատմամբ կ'ըսէ. *Mais que sait-il de Tèr Israël et de son œuvre? Par ses propres moyens, rien du tout, ce qu'il en raconte est emprunté subrepticement à la dissertation publiée par le célèbre J.-B. Aucher, dans l'introduction de son grand recueil de Vies des Saints. Cette étude, remarquable pour l'époque où elle parut, est encore utile à consulter aujourd'hui. Եւ թիչ վերջ վկայելով անոր քննադատական խորաթափանց կարողութեան՝ կ'ըսէ. «*Homme qui ne se résigne pas à laisser les**

documents garder pour eux leur dernier mot». Ինչ որ մեր գիտցածովը կը նշանակէ անձ մը որ կ'երդարեցնէ իւր գործածած վաւերագրերները և անոնց ուղղեծուծը կը հանէ:

Այսպէս ահա կը գնահատուին արժանիք ճանչնալով հանդերձ այդ հսկայ Հեղինակին գործոյն մէջ սպրդած անձնութիւնքն որոնք անխուսափելի էին ասկէ դար մ'առաջ, ժամանակին օգտագործելի վաւերագրերներու անգոյութեան կամ թերութեան պատճառաւ, և շատ աւելի խոհական գործ պիտի ըլլար մեր Մեծարգոյ Հեղինակին կողմանէ ալ՝ եթէ փոխանակ արհամարհոտ հեռացման՝ աւելի մերձենար Ալեքեանի և զայն գործածէր իբր աղբիւր. բայց տեսանք արդէն որ բաղդաւոր չէ նա իւր աղբիւրներու ընտրութեան մէջ, և զայս կը հաստատէ նաև յէջ 28, երբ ամենակարեւոր ժամանակագրական ստուգութեան մը համար արհամարհելով Մարկուարտի գրութիւնը՝ կը յենու Սանտալճեանի խախտու հաշուին, (որ Սանտալիոյ որդի վաղարշի և Սեբերոսի հաշտութիւնը կը ընէ 195ին), հետեանք հանելու համար որ «*Յամենայն զէպս առաքելոց ու Սանտալիոյ մէջ ժամանակեան վիճ մը կայ. և մեր միամիտ և անհաշիւ աւանդութեան համեմատ՝ Յիսուսի աշակերտը, որ գրեթէ տարեկից էր վարդապետին, աւելի քան 100 տարեկերու բռն ուսերուն՝ Հայաստան եկած, Սանտալիոյ դուստրը դարձուցած և անոր հետ նահատակուած կը լինի նոյն թագաւորէն: Առասպելաց առասպելը՝ որ հերքուելու չի կարօտիր»:* Ընդհակառակն եթէ գիտնար (ինչպէս քնական էր ամէն բանասիրութեամբ զբաղող անձի), որ Գեր. Սանտալճեան իւր յարգելի աշխատասիրութեամբ և համբերատար տոկունութեամբ հանդերձ՝ քննական հետազօտութեանց մէջ շատ յաճախ սխալներու մէջ կը զայթի, պիտի կասկածէր անկէ և պիտի յենուր Յ. Մարկուարտի հաշուին, որ «*Սեբերոսով հասկցաւ համանուն զօ-*

1. P. Paul Peeters: l'Histoire du Synaxaire Arménien. Հրատ. Analecta Bollandiana. Tome xxx

(1911) էջ 7-26. Վերոյիշեալ վկայութիւնք տես յէջ 9 և 13:

բաժարը, և աւելի կանուխ դրաւ Վաղարշի դէպքը, Տրայանոս կայսրի օրով, և հաւանորէն 116 թուին. իսկ անոր Սանատրուկ հայրը նոյնացուց Սուրբասի յիշած համանուն հայ արքային հետ: Այն ասին, զիտեալով որ Տրայանոսի կայսրութեան շրջանն է 98—117, արդէն իսկ առ նուազն 80 տարուան խտրոց մը կը վերնար, և Վաղարշէն անցնելով իւր հօրը Սանատրուկոյ (75—110) թագաւորութեան շրջանին, պիտի տեսներ որ կարծուած «Ժամանակեան վիհին» տեղ զիւրենթանալի հարթավայր մը կայ, ուր կընար տեղի ունենալ Թաղէտի առաքելութիւնը առ Արքար՝ Սանատրուկ հայրը, և Սանդխտոյ զարմն ու նահատակութիւնը՝ վերջնայ ժամանակ:

Սանտալանեան երկրորդ անգամ մ'ալ կը սխալցնէ գինը (Թէպէտ այս անգամ բուն սխալը մեր Հեղինակին և ոչ թէ ողբացեալ Գերապայծառին վերագրելի է) երբ յէջ 22 հետեւեալ կոչումը կ'ըլլուի. «Հոռվմայեցին Տակիտոս, որ նոյն Արքարին մասին հնագոյն պատմէին է, (կը գրէր 115ին), զայն ժամանակակից կը դնէ Կղադիոս կայսեր (Թագ. 41—54), և կ'անուանէ «արքայ Արաքացոց»։ Եւ թէ կոտի մը պահուն Միհրդատայ բանակէն կ'անջատուի «Ակար բանակաւն Արաքաց»։ և հետեանք կը հանուի որ «Վերջնապէս ասոր ու խորհնացոյն «Արքայ Հայոց» կարծած Արքարու մէջ անդունդ մը կայ, և այդ կոչումը չի կըրնար արդարանալ ոչ մէկ իմաստով, ոչ ցեղակցութեամբ և ոչ տիրելով Հայաստանի, որուն զահուն վրայ Ուգամայի օրով ուրիշներ կը բազմէին»։ Շարունակ վիհ և անդունդ, մինչդեռ բաւական էր հարեւանցի ակնարկ մ'անգամ V. De-Vit-ի Բառարանին՝ տեսնելու համար որ «ոմանք կը զանազանեն Ակար և Արքար, առաջին

կոչումը յատկացնելով ամէն անգամ երբ խօսքն է Արարիոյ թագաւորաց վրայ... իսկ երկրորդը՝ Միջագետքի թագաւորներու վրայ... Սակայն այս զանազանութիւնը բնաւ ընդունելի չէ, որովհետեւ... այն Արքարները զորս մատենագիրներէն ոմանք, ընդարձակ նշանակութեամբ առնելով բառը՝ Պարսից, Արաքաց կամ Պարսկաց թագաւորներ կ'անուանեն, միևնոյններն են, զորս այլը Ոսրոյնաց Արքար թագաւորները կը կոչեն»։ իսկ թէ ինչպէս կ'արդարանայ խորհնացոյց քով Եղեսիոյ Թագաւոր այս Արքարին Արքայ Հայոց կոչումը, պիտի ջանանք հետազօտել ներկայ յօդուածիս երկրորդ մասին մէջ:

Ահա սոյնպիսի անուշագրութեանց պատճառաւ է որ բոլոր հանուած եզրակացութիւնները սխալներու վրայ կը հիմնուին և իսկոյն կը քայքային:

Եւ յէջ 62 կ'ըսէ. «Փաւստոս» որ քանիցս յիշեց զԹաղէտս և անոր աթոռը Հյստնի մէջ, չէ լսել՝ որ նոյն աթոռին վրայ երկրորդ առաքեալ մ'ալ բազմեր էր, ապա թէ ոչ՝ յօժարութեամբ և անվրէպ առաջնոյն հետ պիտի զուգէր անոր անունը»։ իսկ ինչպէս կը մեկնուին ուրեմն Փաւստոսի այս խօսքերը՝ միշտ յոգնակի, «մօտ ի տուն Տեառն Հանգիստ առաքելոցն... հարցն ձեր զնորին առաքեալսն սպանին... Նոցին Առաքելոցն ճգնակիցք» և այլն (Գ. ԺԻ.):

Նոյնպէս դարձեալ երբ յէջ 31 Եղիշէ վըրկայութեան նկատմամբ թէ, «Թաղէտս յարեալ պատանէ», դիտելու կու տայ որ «Որոշ չէ թէ ո՞ր Թաղէտը կ'իմանայ, Բայց լաւ գիտենք՝ որ անոր արեւելքը չէր Հայաստանը, զոր մեր նախնիք հիւսիսայնոց մէջ կը հաշուէին»։ Իբրև թէ բոլորովին տարօրինակ բան մ'ըլլար Արեւելք բառը Հայաստանի ալ յատկացնելու Զանց առնելով

1. Doct. Vincentius De Vit. Totius latinitatis Onomasticon ի շարունակութիւն Forcellini հռչակաւոր Բառարանին. ապառ. ի Prato 1859—1867. Tomus Primus յէջ 8 բանն Abgar—Abgarus ուր կը կարգանք. Quidam distinguunt Acbaras ab Abgarus, ut prius dicatur, quoties de regibus Arabiae sit sermo... alterum vero quoties de regibus Mesopo-

tamiae... Verum haec distinctio minime est admittenda, nam... Abgaros illos, quos quidam Scriptores, latiore significatione sumpto vocabulo, Persarum, Arabum aut Parthorum reges vocant eosdem esse, qui Abgari reges Osroënes ab aliis dicuntur.

օտար և ազգային ուրիշ վկայութիւններ, պարզ հետաքրքրութեան տնտղոսիս յիշենք Միխիլար Սյորիվանեցոյ ժամանակագրութեան հետեւեալ ցուցակն առաքելական քարոզութեանց՝ ուր Արեւիք բառը կ'ընդգրկէ բոլոր արևելեան քրիստոնէութեան աշխարհները («Առաքելաբ» ընթացան յուրտոս տիեզերաց և դարձուցին զազգս մարդկան ի խաւարէ կոապաշտութեան ի լոյս աստուածագիտութեան)։

Արևելք

Յուդա Յակորեան զ աշակերտօք. — Ղեւնոս որ և Թադէոս վեց աշակերտօք. — Բարդղղիմէոս զ աշակերտօք։

Արևմուտք

Յակորոս Ջերեդեան զ աշակերտօք. — Պողո՛ գլխաւոր զ և բազում աշակերտօք. — Մատթէոս աւետարանիչ զ աշակերտօք։
Հիսուս

Սիմոն Նախանձալոյզ զ աշակերտօք. — Յովհաննէս աւետարանիչ զ աշակերտօք. — Անդրէաս զ աշակերտօք։

Հարաւ

Փիլիպպոս զ աշակերտօք. — Թովմաս զ աշակերտօք. — Մատթիա զ աշակերտօք։ Տիառնեղրայրն և Աստուածածին յերուսաղէմ և յամենայն Հրէաստան»։

Այս վկայութիւնը կը բերենք ոչ թէ գիտական յարգ մը տալով Այրիվանեցոյն՝ որմէ՛ գուրկ է, այլ միայն նշմարել տալու համար հին աւանդութիւն մը՝ որուն արձագանգ կ'ըլլայ ինքն առաքելական քարոզութեանց նկատմամբ։ Չենք կրնար Էրեւակայիլ որ կանխելով վեց դար քան մեր բանասէնները, Թադէական քարոզութեան ժխտող մը հանդիսանալ։ Ինքը որ երկուցն ալ (Թադէոսն ու Բարթողիմէոսը) կը ճանչնար Հայաստանի առաքեալ, Արեւելեան բաժնի սահմանելով զանոնք՝ կը հաստատէ որ Արեւելքի մէջ կը դասաւորէր նաև Հայաստանը և ոչ ի Հիւսիս, Նոյնպէս կը ճանչնայ նաև Սամուէլ Վիւնաւացին. «Հայրենի և պարծելի յոյիկ Հայկազանց աշխարհն

տոնն տրեկից, որ առաջին և մասն և զըլուիս օրինակ իմն բոլոր աշխարհի» և Նարեկացին առնելով երկու անուանակոչութիւններն ի միասին. «Հիսուսայեցոս տրեկախանաց տսնն Թորգոմայ» կ'ըսէ։

Բաց աստի միթէ՛ ամէն անգամ Անդաստանի օրհնութեան մէջ չենք երգեր. «Օրհնեսցի և պահպանեսցի Արեւելեան կողմն աշխարհիս և հայրապետութիւն Հայոց»։

Օրինակ մ'ալ կայ Նոյնպէս յէջ 102, ուր ուզելով ջնջել Արտագեան եպիսկոպոսաց ցուցակը՝ զոր Ծործորեցին հաւաքած է, ապացոյց կ'առնու Թադէոս Առաքելոյն գերեզմանին մոռացուիլը և կը գրէ. «Եթէ Արտագ Թադէոսի օրերէն և աշակերտէն սկսեալ եպիսկոպոսներ ունենար, ապա չպիտի մոռնային անոնք առաքելոյն կարծեցեալ գերեզմանը, որոյ վրայ հիմնած էին իրենց աթոռը և զոր անձանթ տեսանք բազում դարերով։ Իրական էր հանգստարանին անյայտութիւնը, և առաքելական քարոզութեան վիպականութիւնն պայցուցուած. Թադէի արտագական աթոռին և աթոռակալաց գոյութիւնն ալ աղոնց կարգին կը պատկանէ»։ Ընդհակառակն մենք գիտենք թէ ինչպէս ամենանուիրական սրբութիւնք անգամ հնութեան մէջ մոռացութեան մատնուած են և յետ ժամանակաց՝ հրաշալի տեսելեանց միջոցաւ յայտնուած, սկսելով նոյնիսկ ամենասուրբ երկրպագելի խաչէն Քրիստոսի։ Իսկ Գերեզմաններու նկատմամբ՝ նոյն իսկ Հոռոմայ մէջ, ուր ամենէն աւելի սրբազան Նախանձալոզութեամբ միշտ պահուած ու յարգուած են անդադար, յայտնի է թէ երբեմն ինչպիսի՛ անակնկալներու առջև զտնուած ենք. բաւական է կարդալ միայն Մեծ Հ. Hippolytus Delehaye-ի դեռ վերջերս հրատարակած մէկ ուսումնասիրութիւնը՝ Հոռոմական Հնախօսութեան և Սրբազրութեան վերաբերեալ, ուր ի միջի այլոց կը կարդանք. Nous devons au même auteur (այսինքն է ողբացեալ հռչակաւոր հնախօս Յիսուսեան Հայրն

1. Գրեգորական խանգարում. պիտի ըլլայ Պօղոս եւ Պետրոս գլխաւոր։

2. Hippol. Delehaye: Hagiographie et Archéologie Romaines. Հրատարակութիւն ի պարբ. հանդիսի Analecta Bollandiana. Tome XLIV (1926) և XLV (1927) ուր վերջերեւ պարբերութիւնը յէջ 309-310.

Grossi Gondi) des recherches très intéressantes sur les reliques du pape S. Fabien. Il résulte de la *Deposito martyrum* que ce pape a été enterré dans le cimetière de Calliste, et De Rossi y a trouvé sa pierre tombale. Au cours du moyen âge plusieurs églises prétendirent avoir reçu son saint corps et parmi elles la basilique de Saint-Sébastien. Celle-ci renonça en partie à ses prétentions et ne revendiqua plus qu'une partie des reliques parmi lesquelles, il est vrai, la tête du pape martyr. On fut bien embarrassé, lors au cours des fouilles de 1915, apparut, dans un sarcophage, une momie presque entière, avec une tablette de marbre portant ces mots:

S. FABIANUS IC REQUIESCIT

De l'étude consciencieuse des monuments et notamment des inscriptions de la basilique de Sainte-Praxède et de Saint-Martin-des-Monts il ressort que, ni ces deux églises, ni Saint-Pierre, ni l'Abbaye de Fulda, ni Saint-Sébastien ne peuvent faire valoir leurs titres à la possession de ses vénérables reliques, irrémédiablement perdues. C'est là une conséquence presque inévitable des translations, et il est triste de constater que la même méthode appliquée à l'histoire de la dépouille mortelle de la plupart des martyrs de l'antiquité conduirait à des résultats analogues. Այս վերջին տողերը շատ հրահանգիչ են մեզ համար և կը ցուցնեն որ իրաւացի և բանաւոր չէ այսօր պահանջել՝ որ դարերու հոսանքը նոյնօրինակ աւաղելի կորուստներ ալ յառաջ բերած չըլլայ ժամանակի ընթացքին Հայաստանի մէջ ալ, ուր՝ ինչ որ օտար երկիրներու մէջ ժամանակը միայն կը գործէր, յաճախ միացած են բոլոր ընտելեան տարերայ և մարդկային գազանութեան կատաղութիւն.

ըը՝ գործելու, քանդելու կործանելու և իբրև մշեղն և ունգ փռչոյ՝ հողմոյ տալու սրբութիւնը, տաճարը, շիրիմը, արձանագիրք և պատմութիւնը:

Առով կը մեկնուի նաև թէ ինչպէս միևնոյն վաղեմի ժամանակաց մէջ յաճախ յանկարծ մոռացութեան կը մատնուին հոչակաւոր ուխտատեղիներ՝ անոնցմէ բարձուած ըլլալով սուրբ նահատակաց նըւիրական մասունքն, և կը բարգաւաճին կը հոչակուին նոր սրբավայրեր ու տաճարներ՝ անոնց փոխադրուած տեղերուն մէջ:

Իրականք և բանաւոր չենք գտներ նոյն պէս հնախոյգ բանասիրի մը գրութեան մէջ, որմէ աւելի պատմական հմտութիւն կ'աւելնկալուէր, հետեւեալ հեղեանական բացատրութիւնը՝ երբ յէջ 81 Ս. Բարթողիմէոսի նշխարաց գողցուելուն կ'ակնարկէ. «Որով պէտք չեղաւ ըսել մեզ՝ թէ Հայք ինչպէս թոյլ տուին այդ սոսորի նշխարագողներուն միայնակ գիշերել իրենց եկեղեցւոյն մէջ, և այդ կողոպտուող կատարել ու փախչիլ գիշերայն՝ առանց իմացուելու. զործ մը, որուն ինչպէս պատահումը, նոյնպէս հաւատալն ալ հրաշքի կը կարօտի: Հնախօսի մը ներքի չէ անգիտանալ քրիստոնէական հնութեան վաղեմի մէկ սովորութիւնը, նոյն իսկ հեթանոսական դարերէ և բարձրէ դժբաղդարար շարունակուած, որ կը կայանար բարեպաշտներու և մանաւանդ հիւանդներու՝ սուրբերու տաճարներու և ուխտատեղեաց մէջ գիշերելուն մէջ, ուր նըւիրական նշխարներու մերձաւորութեամբ ներշնչուած, խունկերու բուրուփներով և մոմեղինաց լուսավառութեամբ ազդուած՝ կը սպասէին յարթութեան՝ թմրութեամբ կամ ի բուն՝ երագի մէջ տեսնելու համար Սուրբ նահատակները և անոնցմէ բուժիչ կամ խորհրդատու հրաշագործ յայտնութիւններ ու թելադրութիւններ ունենալու համար:

Այս սովորութիւնն է որ ծանօթ է հին դարերէ ի վեր Incubation անուամբ, և զոր լաւ ևս կը բացատրեն հետեւեալ տողերը. On sait en quoi consistait essentiellement le rite de l'incubation.

Le malade installe sa couche dans la basilique et attend que durant son sommeil le patron du lieu lui apporte le secours qu'il implore... Il ne faut pas oublier que l'incubation est un rite assez compliqué: il ne suffit pas de coucher dans le temple ou aux alentours, il faut solliciter un songe et l'indication au cours du songe du remède guérisseur¹.

Այսու պիտի չզարմանար նաև «Հին հայ գրականութեան մէջ տեսիլներու առատութեան» հանդիպելով և միևնոյն երևոյթը գտնելով նաև օտարաց քով, ըստ յէջ 40 խոստովանութեան, որ «Եւրոպացի բանասէրը ալ կը շնչտեն գիրքնականին անհարկի խճողումը նաև իրենց և յունաց վկայագրութեանց մէջ»։ անոնք մանաւանդ պիտի ծառայէին իրր հաւաստի նշան մը այդ վեկայագրութեանց պատկառելի հնութեան մեր մէջ, որովհետև եթէ այլոց քով դեռ երկար դարեր շարունակուեցաւ Incubation-ի սովորութիւնը, առ մեզ բաւական հին դարերու մէջ արդէն անոր գէթ պաշտօնապէս կիրառութիւնը դադրած կը համարուի։

Այսքան օրինակներու կուտակումը, որոնց վրայ դեռ շատեր կարելի էր յաւելուլ, կը յուսանք թէ բաւական համարուին ապացուցանելու համար, որ դժբաղդաբար չուինք առջևնիս բանասիրական ծանրակշիռ հեղինակութիւն մը, ինչպէս իրաւունք ունէինք քակկալելու Միծաբարզոյ Հեղինակին անունէն, և ինչպէս ուսումնասիրուած նիւթին լուրջ կարեւորութիւնը կը պահանջէր ընդհակառակն տեսանք որ անստոյգ կամ անհաստատ հիմքերու վրայ բարձրացած զոդողուն շինուած մ'է դերակործան. և կը փութանք վստահացնել այն ամէն տալանկուսեալ մտքերն ու վրդովեալ սրտերը,

(որոնք յատկապէս ի նկատի ունէինք առաջիկայ մեր հետազոտութեանց ձեռնարկելուն մէջ), որ այսպիսի հարեւանցի ու ճով յօրինուած բանասիրական երկասիրութեամբ մը չէ որ կարելի է ոչ թէ խախտել հոգիներու մէջ դարերով կանդաղուած նուիրական աւանդութիւններն և սրբազան Հայրապետներու հոգեշունչ ներբողներով պանծացուած սրբութիւններն ու տաճարները, այլ և ոչ իսկ թեթև ըստուեր մ'անգամ ձգել անոնց վրայ։

Փութանք հոս իրերէ չըմեղանալ Միծաբարզոյ Հեղինակին յայտնել, որ իւր մէջ ազգասիրական զգացում մը, ազգային պատուոյ նախանձախնդիր փոյթ մը, դժբաղդիչ և թեւադրիչ եղած է ներկայ երկասիրութիւնն յօրինելու. տեսած է ազգային հեղինակաց ոմանց ծայրայեղութեամբ մը՝ չափազանց թեթևութեամբ մինչև իսկ նանրահաւատութեամբ՝ ընդդէմէն հնութեան աւանդութիւնները ամէն մանրամասնութեանց մէջ անգամ, և միւս կողմանէ հակառակ ծայրայեղութեամբ՝ խիթացած է որ մի՛ զուցէ եւրոպական բանասիրաց ոմանց քանդիչ քննաժողութիւնը կանխէ հնութեան դարերու երերուն և անստոյգ համարուած աւանդութեանց հետ նաև պատմական փառքերն ալ աղարտել, և փութացած է ինքը վերջիններուս սիրոյն համար՝ կամովին զոհել առաջինները։ Ափսոս՝ որովհետև ամէն ծայրայեղութիւն միշտ եպերելի է, նոյն իսկ ամէնէն աւելի սուրբ և իրաւամբ զոհակատելի դիտաւորութենէ եթէ բխի, ինչպէս ներկայ պարագայիս մէջ կը յուսանք, և նոյն իսկ եթէ այս չափազանցութիւնն ու ծայրայեղութիւնն ալ արդիւնք մ'ըլլայ պարզապէս ոգեկան այն վիճակի, զոր թերևս կարելի էր անուանել Բանասիրական dallonisme, յատուկ ըլլալով մասնաւորաբար քննադատութեամբ և բա-

1. Նոյն Միծ. Հայրէ Hipp. Delehaye: Les recueils antiques de Miracles des Saints, Հրատ. Եռնպէս J'Analecta Bollandiana. Tome XLIII (1925) էջ 12.

2. Dom. B. Leclercq, ի բան Incubation, Հրատ. Հնախօսական և ժխաղթական Նոր Բառարանի, Dic-

tionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie. Հրատ. Dom. Fernand Cabrol et Dom Henri Leclercq. Tome Septième, première partie. Paris 1926 էջ 516.

նասիրութեամբ զբաղողներու, որոնք յաճախ գործածած վաւերագիրներնուն մէջ փոխանակ տեսներու իրապէս հոն պարու-նակուած իրերը, կը տեսնեն ինչ որ իրենք կը փնտռէին ու կը փափագէին տեսնել ու գտնել:

Հոս կը փակենք ներկայս՝ մտադիր Ըլ-լով յաջորդ յօդուածով մ'ալ քննելու, թէ ստոյգ բանասիրութեան լուսոյն առջև որչափ փայլ ու հաստատութիւն ունին մեր Եկեղեցւոյ հիմնարկութեան նուիրական աւանդութիւնները. և թէ ինչպէս քննական հետազոտութիւնը վերջին տարիներուս՝ փոխանակ զանոնք շնջելու՝ աւելի ևս հաստատելու կը ծառայեն:

Հ. Յ. ԱՅԵՐ

ԱՅԼԵՒԱՅԻՔ

ԱՐԲԱՅԱԿԱՆ ՊԵՐՃԱՇՈՒՔ ԴԱՄԲԱՆՆԵՐ

(Գործածութիւններ Ուր Իւրեքն Գէլ)

Բրիտանական թանգարանը և Բենսիլուանիոյ համալսարանը, վերջերս պեղումներ կատարեցին պած էին Քաղզէաստանի Ուր քաղաքին մէջ. այժմ կը շարունակեն ի լոյս բերել Սումերեաններու հին քաղաքակրթութենէն հրաշակներու գանձեր:

Արքայական երկրորդ դամբան մ'ալ գտնուած է. թագաւորին սկզբները չկան. հաւանաբար այդ շիրիմը պղծուած և կողոպտուած է թաղու մէջ քիչ յետոյ. բայց՝ ինչպէս թայագին կը գրէ Գ. Լէոնարտ Վուլի հնախօսը. գտնուած առարկաները առաւելօքն կը գերազանցեն քան կորուսուած դիակը:

Ամենէն առաջ գտնուած է տաւիդ մը տասներկու լարերով, ոսկիէ նուրբ երկրով և լազուարթով եզերուած բունը՝ որ վեր կը բռնէր նեղ և եռեք կողմէն ուղղանկյուն դաշնադրանը, (cassa armonica) կը վերջնաբար ոսկէհորթի խոշոր գլուխով մը, պնդուած լազուարթ գանգուր մօրուքով և խեցիի մէջ լազուարթ բերեցով: Մօրուքին ներքին դաշնարանը զարդարուած էր խեցիի շերտերով, և քանդակուած սև ու կարմիր նկարուած դիցաբանական տեսարաններով: Աղեղնաբը զսպուած էին ոսկեգօծուած զլխու լայն կող-

մէն պղնձի գամերով, որ միանգամայն իրեւ բանալի ալ կը ծառայէին:

Փայտեղէն մասը բոլորովին փոշիացած անհետացած է, սակայն քարացած հողին վրայ դրոշմուած է իր կերպարանաւը, որով կաւիճի թափումով հետաւթեամբ կարելի եղաւ գործիքին վերին երեսը ճշգրէին կապագարել նոյն իսկ գամէ բանալիներն ալ իրենց դիրքին մէջ:

Նուագարանի բունը և դաշնարանը իրենց փայտը ամբողջովին կորսնցուցած են, սակայն աւրինաքարով, լազուարթով, խեցիով քանդակուած ոսկիէ նուրբ երկրները պահած են անոնց ձևը պինդ հողին մէջ:

Ապա գտնուած է սալ մը, հոս ալ փայտը բոլորովին ոչնչացած, թխագոյն անշոշափելի փոշիի վերածուած է, բայց զարդարանքներէն կարելի եղած է իսկական ձևը վերստանալ. Հրաշալի հարստութեամբ զարդարանքներ: Ի սկզբան բոլոր փայտեղէն մասերը ազուցուած էին շերտ շերտ ճերմակի կամ կապոյտի, կամ ճերմակի և կարմիրի մէջ սև յատակի վրայ: Սալին շուրջը կը բարձրանար տախտակէ շրջապատ մը. հաստատուած փոքրիկ ցիցերով, ու քանդակուած սպիտակ և կապոյտ: Առաջակողման և ետեւի տախտակներուն վրայ կային առիւծի և ցուլի ոսկեղէն տասներկուական փոքրիկ գլուխներ, վեց մէկ երեսին, վեց միւս երեսին:

Իսկ կողմերէն կարգաւորուած են առիւծի վեց մեծ ծագոյն գլուխներ, իրենք ալ ոսկի, լազուարթ աչքերով, բաշերնին ալիքուած լազուարթ քարով ու խեցիով:

Յովազի արծաթեայ երկու մեծ գլուխներ դուրս կը նային առաջակողման սալաքիցերէն:

ՈՍԿԻ. ԱՐԵԱՔ. ՓՂՈՍԿԻ

Կառքին լծուած էին զոյգ մը էներ, որոնց կազմին ծաղրողները իրենց տեղն էին դրուագուած արոյրէ անուրիներով, հանգուցուած քեղին, սա արի վրան կը երէր արծաթ ուղակ մը սանձերու համար, և օղակէն կախուած էր ոսկի արծաթ պահպանակ մը: Կար եւակ մը որ անտարակոյս իր գերազանցօրէն իրապաշտ ձեւակերտումով հնազոյն արուեստին գլուխ գործոցներէն մին է, ոչ ոք կ'երեւակայէր թէ աղեղով յափաքած իրաքի մը մէջ կարելի պիտի ըլլար այնքան նուրբ և դիրքանգծ իրերու նմոյշներ գտնել:

Կար նաև խաղի սեղանիկ մը երկու կարգ տաներով, մէկ շարք՝ քանդակուած հինգ սև կէտերով քառակուսիներ, միւս կարգը խեցիէ քառա-